

Iže obiluetb mudrostiû

(Sofija Gadžijeva, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar,
Johannes Reinhart, Marinka Šimić, Jasna Vince,
Hrvatski crkvenoslavenski jezik, Hrvatska sveučilišna naklada
– Staroslavenski institut, Zagreb 2014., 420 str.)

U izdanju Hrvatske sveučilišne naklade i Staroslavenskoga instituta u Zagrebu 2014. godine objavljena je knjiga od 420 stranica naslova *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* skupine autora (urednici Milan Mihaljević i Anita Šikić). Svaki od autora te prve gramatike hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika napisao je najmanje jedno poglavlje, o čemu iscrpno za *Hrvatski jezik* govore sami autori. Uz poglavlja se u knjizi nalaze i predgovor, popis literature (koji se može promatrati i kao zasebna bibliografija) i sadržaj. Iscrpna obrada paleografskih i povijesnojezičnih činjenica te stručan, ali jednostavan prikaz goleme građe jasni su pokazatelji dugogodišnje istraživačke tradicije hrvatske paleoslavistike, a posebno djelatnosti i važnosti Staroslavenskoga instituta. O toj impozantnoj monografiji, njezinu nastanku i realizaciji, ali i o položaju hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika u slavenskome jezičnom kontinuumu razgovarali smo s autorima.

Koje je mjesto hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika u povijesti hrvatskoga jezika i kulture i u čemu je važnost ove knjige?

Ana Kovačević: Hrvatski crkvenoslavenski prvi je hrvatski književni jezik. Jezik je to na kojemu je napisana *Bašćanska ploča* (oko 1100.) te tiskana prva hrvatska knjiga *Misal po zakonu rimskoga dvora* (1483.). Jezik je to velikoga i književno najrelevantnijega dijela srednjovjekovne glagoljične baštine. Ne valja zaboraviti ni na njegovu međukulturnu vrijednost: bio je to jedini jezik, uz latinski, na kojemu se moglo misiti u zapadnoj Crkvi. Ostalim je jezicima to omogućeno tek u 20. stoljeću nakon II. vatikanskog koncila. Ova je knjiga prvi sustavan gramatički opis hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika. Kako je primijetila recenzentica Sanja Zubčić, ostale slavenske filologije, mnoge veće i snažnije od naše, nisu još iznjedrile slične opise najranijih razdoblja svoje jezične povijesti. Cilj je ove knjige iznijeti na vidjelo spoznaje o početcima hrvatske pismenosti, a načela su kojima smo se pritom vodili studioznost, iscrpnost i sveobuhvatnost. Radujemo se što rezultate svojih višegodišnjih istraživanja napokon možemo podijeliti sa svim zainteresiranima.

Djelo ste posvetili uspomeni na Biserku Grabar i Josipa Leonarda Tandarića, za koje kažete da su bili začetnici ideje o izradi gramatike. Možete li reći nešto više o tome kako je ideja začeta i kad te kako se razvijala i konkretizirala?

Milan Mihaljević: Kako smo napisali u predgovoru (str. 7), ideja o izradi gramatike rodila se tijekom rada na *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, koji je započeo

sredinom prošloga stoljeća. Kad se krajem sedamdesetih godina uvidjelo da se ne mogu svi redakcijski leksemi svesti na kanonske starocrkvenoslavenske natuknice, nego da se moraju stvoriti nove redakcijske natuknice, pojavio se problem određenja redakcijske norme i na fonološkoj i na morfološkoj razini. To je potaknulo Biserku Grabar, tadašnju ravnateljicu Staroslavenskoga instituta i voditeljicu rada na *Rječniku*, da u dogovoru s Josipom Leonardom Tandarićem pokrene rad na gramatičkim istraživanjima. Nakon njihove smrti i odlaska nekih kolega iz Instituta projekt izrade gramatike bio je na nekoliko godina zaustavljen. Gramatička su istraživanja nastavile, osim mene, kolegice Jasna Vince i Marinka Šimić. Zajedno smo 1991. prijavili projekt *Istraživanje hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika*, koji je financiralo Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske. Krajnji nam je cilj bio jednoga dana napisati prvu gramatiku toga hrvatskog književnog idioma. Nakon deset godina odlučili smo prijaviti projekt *Gramatika hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika*. U radu su nam se tijekom godina pridružili Johannes Michael Reinhart, Sandra Požar, Sofija Gadžijeva i Ana Kovačević. Nakon desetogodišnjega rada projekt smo priveli kraju i napisali ovu knjigu.

Knjiga ima sedam autora. Kako ste odlučili koji će autor pisati pojedino poglavlje? Jeste li nailazili na probleme s usklađivanjem stilova pisanja različitih autora? Koja je bila Vaša uloga kao priređivača?

Milan Mihaljević: Nije bilo teško odlučiti koji će autor pisati koje poglavlje. Svatko je preuzeo ono područje koje ga zanima i kojim se i inače bavi. Tema je i magistarskoga i doktorskoga rada Jasne Vince bila imenička morfologija. Marinka Šimić doktorirala je temom o leksiku hrvatskoglagoljskoga *Psaltira*. Johannes Reinhart napisao je opsežnu habilitacijsku radnju o sintaksi hrvatskoglagoljskih misala. Sandra Požar doktorirala je na tvorbi pridjeva, a Sofija Gadžijeva za temu svojega doktorata imala je morfonologiju prezentske paradigme. Ana Kovačević autorica je radova o usklicima i česticama, a tema je njezina doktorata sintaksa negacije u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku. Tema je mojega doktorata bila generativna fonologija hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika. Stoga je prirodno da je Jasna Vince autor poglavlja o imenicama, Sandra Požar poglavlja o pridjevima, Sofija Gadžijeva poglavlja o glagolima, a Ana Kovačević poglavlja o nepromjenjivim riječima. Jedino je, zbog povezanosti s imenicama, Jasna Vince preuzela poglavlje o prijedlozima i brojevima. Razumljivo je isto tako da su Johannes Reinhart i Marinka Šimić preuzeli pisanje poglavlja o sintaksi i leksiku, a ja poglavlja o fonologiji. Bilo je logično da kao voditelj projekta napišem i uvodno poglavlje, a prihvatio sam se i istraživanja morfologije zamjenica i pisanja poglavlja o zamjenicama. Marinka Šimić prikupljala je podatke i literaturu o izvorima te je, slijedom toga, autorica poglavlja o

izvorima. Budući da se o veznicima mnogo govori u poglavlju u sintaksi, nitko nije bio zadužen za poglavlje o veznicima. Recenzentica Sanja Zubčić predložila je da se ipak u gramatiku uključi i kratak prikaz te vrste riječi kao posebno poglavlje, pa sam napisao i to kratko poglavlje. Kad se Sofija Gadžijeva odlučila vratiti u Rusiju, ostao je nedovršen njezin posao na poglavlju o glagolima. Željela je da ja završim to poglavlje. Njegova je koncepcija 60 % njezina, a 40 % moja, dok je kod realizacije obrnuto, tako da smo doista potpuno ravnopravni suautori toga poglavlja. Na pitanje o ulozi priređivača već ste djelomično odgovorili središnjim dijelom pitanja. Trebalo je uskladiti ne samo način pisanja svih autora nego i formalnu organizaciju poglavlja – koliko je to zbog njihove različite naravi bilo moguće – ali i način navođenja primjera te njihovu normalizaciju. U taj sam posao uložio veći dio svojega radnog vremena tijekom cijele jedne godine.

Jesu li svi autori zaposlenici Staroslavenskoga instituta? Možete li za naše čitatelje ukratko opisati djelatnost Instituta?

Sandra Požar: Djelatnik Instituta nije jedino Johannes Reinhart, autor poglavlja o sintaksi. On je profesor slavistike na Bečkome sveučilištu, a sa Staroslavenskim institutom povezuje ga dugogodišnja suradnja. Sofija Gadžijeva, suautorica poglavlja o glagolima, u vrijeme rada na projektu bila je zaposlena u Institutu, a danas živi i radi u Dagestanu (Ruska Federacija).

Staroslavenski institut od svojega se osnutka 1952. godine bavi istraživanjem glagoljaštva iz raznih očista, ponajprije filološkoga, i u široku opsegu. To znači da se, zbog naravi srednjovjekovne pismenosti, ne ograničava samo na glagoljično pismo ili samo na crkvenoslavenski jezik. Djelatnost glagoljaša kao čuvara ćirilometodske tradicije povezana je i s hrvatskom ćirilicom, pa u djelokrug ulaze i ćirilični tekstovi. Književna i jezična istraživanja u svojem komparativnom vidu nužno uzimaju u obzir i tekstove na hrvatskome (čakavskome) jeziku (pisane glagoljicom, ćirilicom i latinicom), na grčkome i latinskome te na drugim jezicima (primjerice talijanskome). Tekstovi – i oni u znanosti odavno poznati i oni novootkriveni – opisuju se paleografski i gramatički, a s obzirom na

narav i sadržaj proučavaju se tekstološki, liturgički (ako je posrijedi liturgijski tekst), književnopovijesno, književnoteorijski itd. Jezična su istraživanja od početaka bila posvećena dvjema temeljnim knjigama koje su potrebne za opis hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika. Gramatika je ovom knjigom opisana, a preostao je dovršetak višesvezačnoga *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, koji je dugoročni projekt. Paleografska istraživanja usredotočena su na stariji razvoj glagoljičnoga pisma i paleografski opis pojedinih spomenika.

Književna istraživanja između ostaloga smještaju tekstove srednjovjekovne književnosti u širi europski kontekst. U novije vrijeme istraživanja se šire i izvan filološkoga područja: na povijest i povijest umjetnosti. Staroslavenski je institut od 2014. godine nositelj Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljštvo, projekta koji multidisciplinarno istražuje kodekse beramskoga skriptorija u Istri. Osim temeljne istraživačke djelatnosti Institut ima i izdavačku djelatnost. Od 1952. godine izdaje se paleoslavistički časopis *Slovo*, koji je do danas izišao u 65 brojeva. Uz njega trenutačno postoje dva izdavačka niza: *Biblioteca Glagolitica Croatica* i *Spomenici*. Od ostalih djelatnosti vrijedi spomenuti da se za potrebe istraživanja bogata institutska građa u posljednje vrijeme intenzivno digitalizira. Institut ima specijaliziranu knjižnicu, koja je dostupna i istraživačima izvan Instituta. Djelatnici Instituta uključeni su u promidžbu rezultata svojih istraživanja te glagoljice i glagoljštva uopće. To obuhvaća javna predavanja, priređivanje izložaba, suradnju s obrazovnim i drugim ustanovama i slično.

Mogli bismo reći da su za izradu gramatike bili ključni izvori. U knjizi se nalazi gdjekad detaljan, a gdjekad kraći opis ukupno 107 crkvenoslavenskih tekstova. Recite nam nešto o tome korpusu, tj. o izboru tekstova za gramatiku. Kako je izgledao put od primjera u tekstu do primjera u gramatici?

Marinka Šimić: Korpus za gramatiku obuhvaća sve tekstove pisane hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom, ponajprije liturgijske: misale, brevijare, psaltire i rituale te njihove fragmente. Rukopisi su pisani u razdoblju od 11. do 16. stoljeća, a najviše ih je iz razdoblja od 13. do 15. stoljeća. Kad je riječ o fragmentima, treba napomenuti da u korpus nisu ušli svi fragmenti nego samo oni najstariji, od 11. do 14. stoljeća. Neliturgijski zbornici, strogo gledano, ne ulaze u korpus hrvatskih crkvenoslavenskih tekstova jer su u osnovi pisani narodnim jezikom (čakavskim) koji je u većoj ili manjoj mjeri prožet crkvenoslavenskim elementima. Stoga iz njih nisu navođeni primjeri pri određivanju gramatičke norme, ali jesu pri opisu stanja u hrvatskoglagoljskim tekstovima, i to oni dijelovi koji su pisani pretežno crkvenoslavenski. Zato je na kraju priložen i popis zbornika. Pri analizi teksta polazište su nam bili rukopisi transliterirani u Staroslavenskome institutu u posljednjih pedesetak godina koji su građa za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. Ostale smo rukopise konzultirali po potrebi, i to uglavnom s preslika koje se nalaze u Institutu. Primjeri su u gramatici dvovrsni: oni koji potvrđuju normu hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika i oni koji odudaraju od te norme i koji su češći u neliturgijskim zbornicima.

U uvodnome dijelu knjige opisujete razdoblja u povijesti crkvenoslavenskoga jezika, a nakon toga se govori i o utjecaju govornoga jezika. Koje su, po Vašemu mišljenju, najvažnije razlike između najstarije i najmlađe inačice crkvenoslavenskoga jezika?

Jasna Vince: U uvodnome dijelu doista se govori o razdobljima u povijesti crkvenoslavenskoga, točnije njegove hrvatske inačice. No prije toga određuje se mjesto hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika među ostalim crkvenoslavenskim redakcijama – a ukupno ih je najmanje šest – koje su sve potekle iz istoga izvora: starocrkvenoslavenskoga

jezika, prvoga slavenskoga književnog jezika. Sociolingvistički je odnos između crkvenoslavenskoga i govornoga idioma odnos diglosije. Ona se u starijem razdoblju, do sredine 14. stoljeća, očituje na drugi način nego nakon toga, tj. u tzv. zlatno doba hrvatskoga glagoljaštva. U prvome razdoblju govorni (čakavski) idiom ograničen je na svakodnevnu, praktičnu uporabu (pravni i slični tekstovi), a sve ostale uloge opslužuje književni hrvatski crkvenoslavenski jezik. Poslije on uzmiče te se rabi samo u liturgiji, a čakavski i kajkavski elementi sve više prodiru u književne tekstove. Promatramo li stariju i mlađu inačicu hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika kao sustave, razlika je među njima najočitija na fonološkoj razini jer se za prvu još mora postulirati poluglas, koji se u drugoj u jakome položaju već reflektirao kao *a*, a u slabome se izgubio. Tomu valja dodati i slova koja su se sačuvala samo u najstarijim fragmentima, a u novijim ih tekstovima ili nema ili je njihova uloga promijenjena (brojke i dr.). Na morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini razlike su među varijantama više čestotne nego sustavne, pa smo se pri oprimjeranju jezičnih pojava služili i starijim i (brojnijim) novijim spomenicima.

Komu je knjiga *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* namijenjena? Bi li se mogla upotrijebiti u nastavi hrvatskoga jezika?

Ana Kovačević: Knjiga je namijenjena svima koji njeguju interes za hrvatski jezik, kao njegovi proučavatelji i poučavatelji ili kao njegovi govornici. No, razumljivo je da će za njom prvi posegnuti oni koji se zanimaju za najraniju unutarnju i vanjsku povijest slavenskih jezika i hrvatskoga jezika. Osim paleoslavistima, paleokroatistima i lingvistima uopće, ova će knjiga poslužiti svima koji žele razumjeti sadržaj hrvatskih crkvenoslavenskih tekstova. Riječ je, primjerice, o medievistima, književnim komparatistima, teolozima ili liturgičarima. Posljedično tomu, knjiga je i prikladan udžbenik za studente lingvistike, slavenskih filologija, povijesti, komparativne književnosti i teologije. Nije neočekivano ni da nastavnicima hrvatskoga jezika posluži ne samo u širenju vlastitih filoloških vidika nego i u obogaćivanju nastave. Primjerice, profesorima hrvatskoga jezika u klasičnim gimnazijama mogli bi biti zanimljivi primjeri iz poglavlja o *Sintaksi*, u kojemu često hrvatski crkvenoslavenski redak prate njegova starogrčka i latinska inačica. Osim toga, leksikologija je učenicima često jedna od privlačnijih lingvističkih poddisciplina i u tome je smislu poglavlje *Leksik* dobrodošao uvid u drevno stanje. Mogućnosti su različite i vjerujem da će se naši predani i kreativni profesori, ako to žele, znati njima poslužiti.

Ne sumnjamo u to! Nadamo se da smo ovim razgovorom potaknuli neke od čitatelja da prouče ovo, s pravom možemo reći, monumentalno djelo kroatistike i paleoslavistike, a možda i da nabave primjerak za svoje kućne knjižnice ili ga poklone nekomu tko tek treba otkriti svoje zanimanje za najstarija razdoblja povijesti hrvatskoga jezika.